

0. Kant ne spune că timpul este o categorie subiectivă, care, în realitatea primă sau divină, nu există. De sub imperiul altei perspective și ceva mai precis, Marx socotește că spațiul și timpul sînt attribute fundamentale ale materiei-mișcare, în afara căreia nimic nu există. Einstein și fizica modernă consideră spațiul ca pe o țesătură multidimensională în care timpul este urzit, și împreună cu care alcătuiește un cadru elastic în care energia convertită în materie își duce existența astfel concretizată. Pentru cei mai puțin pedepsiți în ale fizicii, spațiul și timpul nu prea există în modalități elaborate conceptualizate. Dominată de percepția locală și comună, mai puțin orientată spre a gândi cadrul larg al existenței universale, ființa umană reușește, de altminteri, să-și gestioneze cumva existența zilnică în această țesătură complexă și puțin înțeleasă. De aceea, cînd este vorba despre aceste două categorii - pe care le utilizează frecvent și pentru nevoi imediate și curente -, limba își creează cu anevoință modalități de conceptualizare și de exprimare, structurile acesteia reflectînd modalități de concepere a spațiului și timpului aproape mereu împotmolite în metaforele concretului sau în forme cu conținut convenționalizat.

În fapt, mai dificil decît de a cuprinde în gîndire și în limbă un concept dinamic este a cuprinde unul neînțeles. Mai mult, poate, decît în cazul altor concepte, cînd are a înțelege și a numi spațiul și timpul, limba arată măsura precară în care, ca instrument de cunoaștere, poate pătrunde și ordona realitatea, precum și pe cea în care, ca formă și creatoare de mijloace de exprimare, reușește apoi a reda segmentul realității astfel pătrunse, înglobate și dezvăluite.

Înseși problemele pe care diferitele limbi le au în a gramaticaliza aceste concepte (prea marile diferențe de a conceptualiza și exprima timpul și spațiul în limbile primitive, dar și în cele moderne, problemele concordanței timpurilor, relația cu modalitatea și aspectul, funcțiunile feluritelor particule însărcinate să poarte timpul și spațiul) reflectă asperitățile proceselor prin care acele raporturi au evoluat. În acest caz, evoluția pare a semnifica mai degrabă tribulațiile căutării, dinamica înțelegerii umane, date fiind nevoile ei prime, de comunicare, adică raportul dintre două procese aflate în concurență, mereu inegale, unde nevoia de comunicare o domină pe aceea de cunoaștere și, categoric, nivelul la care înțelegerea umană a ajuns.

La acestea, limba română participă cu o conjuncție a cărei evoluție îmi propun să o sintetizez în cele ce urmează.

1. În mod firesc, spațiul poate fi văzut ca punct de plecare al unor procese. Astfel se petrec lucrurile în: „Și fu, deaca săvîrși Isus porîncind ucenicilor săi celor doisprăzeace, trecu *de aciia* ca să învețe și să povestească pren orașăle lor” (NTB, *Mt.*, 11, 1), alături de: „Și fu deaca săvîrși Isus poruncind celor doisprăzeace ucenici ai lui, trecu *de acolo* ca să învețe (...)” (BB).

Timpul, de asemenea, poate fi punct de plecare, aceeași secvență exprimînd această categorie întocmai cum, mai sus, o exprima pe cealaltă: „Cine-ș va împărți fata de la sine și-i va da dzeastrele toate și va lăcui sîngură de sine, nu mai are putere *de-aciia* să-i facă moarte, dacă o va găsi curvind” (LEGI Mold., 96, 17-19); „*De-acii* le împărți limbile pre deregători, numai Ever ce-ș ținu limba cu ceata-ș” (MOXA, 12^v/8-9); „*De-acia* încolo nu ești șerbu, ce fiiu” (AI, *Gal.*, 4, 7), „*Deci* nu mai ești rob, ce fiiu” (BB).

2. Precum se observă, avînd capacitatea de a exprima punctul de plecare, *de aci*¹ se poate referi atît la spațiu, cît și la timp, deoarece elementul deictic poate indica nu doar spațiul vorbitorului sau al povestirii, ci și timpul. Astfel de uzuri, însă, stimulează utilizarea conjuncției în contexte care depășesc limitele domeniului ce exprima punctul de plecare văzut din perspectivă spațială. Lărgindu-se sfera și aplicabilitatea în discurs a conjuncției, aceasta ajunge a fi utilizată și pentru a exprima succesiunea, valoarea secvenței fiind echivalentă cu ‘apoi’: „sui-se și frînse pîne și gustă pînă la voie, besădui pînă la zori, *deaci* ieși” (CB, FA, 20, 11); „*deaci* svetuiaște (...) să vie” (CB, *Sp. la IP*, 297/1), „*deaci* svetuiaște (...)” (CV 69^f), „*de aciia* sfătuișe” (CP, 158/21); „*Deci* notară într-acea dzî, *de-acii* sau scornit vînt în ponciș și stătură multă vream la o liniște, pînă ce-au dat vînt de treabă” (VS, 402,

¹ Redarea grafică a secvenței respectă, în exemple, lecțiunea autorilor de ediții. În fapt, avem a face cu o prepoziție (*de*) urmată de un adverb (*ici, aci, ci*). Cum se va vedea, uneori ar fi fost mai potrivit să se transcrie *de ci* sau *d-ici*, spre a nu crea confuzii și, mai ales, spre a evidenția faptul că avem a face cu o secvență compusă.

31-32)²; „și deade leage rătezarea, *deci* feace Isac” (CB, FA, 7, 8); „*de acia* cerșură împărat” (CB, CP, FA, 13, 21), în BB: „Și *de acolo*, au cerut împărat”, în NTB: „Și *după aceeaia*, cerură craiu”, situații care impun conjuncției *deaci* valoarea temporală ‘apoi’. De asemenea, se observă un lucru prevestit încă de exemplul din BB de sub 1., și anume, după ce *deacii* preia valoarea spațială a lui *de acolo*, acesta din urmă, în virtutea relației, uneori, dobândește capacitatea de a vehicula valoarea temporală a lui *deaci*. Această echivalență este în măsură să indice cu limpezime că, în astfel de cazuri, vorbitorul nu are în vedere și nu se referă la ‘spațialitate’ sau ‘temporalitate’ în sensul lor pur, ci că el se concentrează asupra unor procese - văzute ca puncte de plecare sau succesiuni - și, mai puțin atent la cadrul spațio-temporal în care acestea se desfășoară, privește la desfășurarea proceselor și la faptul că acestea urmează succesiuni stricte, având caracter ireversibil³.

Probabil că faptul acesta este cel mai evident în cazurile în care limba (și vorbitorul) au nevoie să exprime acest raport, adică în relatări ale unor evenimente ce se petrec succesiv (fiind nevoie ca ele să fie puse într-o astfel de relație), când *deaci* apare ca o formulă narativă care abia mai târziu, după un uz intens, va dobîndi prin abstractizare o nouă valoare: „pentru această ocină am avut gîlceavă mai dina[in]te vreame, c-au datu părinții lor bani de-au plătitu siliștea. *Dici* se-au sculatu Danu și cu Micul și au împresurat locurile noastre și ne-au făcutu pe noi mărț (?) de tot. *Dici* noi am mersu înaintea domnului lui Alixandru vodă la divan și am rămas pe Dan și pe Micul. *Dici* Arbănașul, apucîndu-se, carei scriu mai sus, *dici* Arbănașul nu s-au lăsat, ci iar au mersu la judecată, ci ne-au rămas pe noi de bani, să-i plătim. *Dici* noi n-am avutu cu ce plăti, ci am vîndut ocina aceasta care iaste scrisă mai sus dereptu ughi 18. Și am prinsu și datoria cea veache tot într-acei bani. Iar Arbănașul să fie volnic cu crisoarea noastră să stăpînească moșia în pace, de acum cu feciorii i cu nepoți[i] lui” (Dî XII, p. 105)⁴.

3. Forma în discuție era cît se poate de aptă pentru a dobîndi întrebuițări și valori care să depășească domeniul originar. Primul element, *de*, indica punctul de plecare sau de îndepărtare (din perspectivă spațială, dar cu posibilități egale de a face același lucru din perspectivă temporală) cel deal doilea, *eccum hic*, indicînd în mod precis respectivul loc. Fără a-și pierde substratul (‘punctul de plecare’), prin uz, *deaci* căpătă valori ce o fac să exprime temporalitatea (desigur, văzută și exprimată din perspectiva punctului de plecare ale unui proces). Întrucît orice proces, întreaga existență, se petrec în spațiu și în timp, cele două dimensiuni se pot solidariza în conștiința vorbitorului, ceea ce înlesnește adoptarea unei modalități comune de exprimare, opțiunea făcîndu-se pentru cea dominantă - timpul. Lucrurile nu se opresc aici, însă, deoarece faptul evident - că orice se petrece în spațiu și timp - devine inerent și implicit pînă la a nu mai solicita exprimarea în mod expres. Astfel, forma în discuție se încarcă cu valoarea adv. *apoi*, exprimînd succesiunea de evenimente în timp și, se subînțelege, desigur, în spațiu. Transgresînd valoarea locală pe care o avea *de aci(a)*, prin suprapunerea **hic** et **nunc** petrecută în discursul narativ, euristic și pedagogic, vorbitorul investește forma cu valoare temporală: „Era un om căsătoriu, ce sădi vie și cu gard îngrădi pre ia și săpă în ia teasc și zidi turn și o tocmi lucrătorilor și să duse departe. *Deci* cînd să apropie vreamea rodului, trimise slugile sale cătră lucrători să-i ia rodul ei” (NTB, *Mt.*, 21, 33-34), „Era un om căsătoriu, care sădi vie și cu gard îngrădi pre ea și săpă în ea teasc și zidi turn și o deade pre ea lucrătorilor și să duse departe. Iară cînd să apropie vreamea rodului, trimise slugile sale cătră lucrători să-i ia rodul ei” (BB); „Și viarii prinsără slugile lui, *deci* pre unu-l bătură, iară pre altu-l omorîră, pre altul cu pietri-l ucisără” (NTB, *Mt.*, 21, 35), „Și viarii, prinzînd slugile lui, pre unul bătură, iară pre altul omorîră, pre altul cu pietri îl uciseră” (BB); „*Deci*, cînd fu la războiu, el întîiu începu a fugi. *De-acii* îndărătnici pre toți a fugi”. (MOXA, 63^v/5-7). În multe din aceste situații se observă o oarecare imposibilitate de a spune cu exactitate că am avea a face exclusiv cu atributul ‘temporalitate’. Totuși, comunicarea funcționează. Lucrul acesta se datorează unei realități esențiale: totul se petrece în spațiu și în timp, deopotrivă, iar dacă vorbitorul nu focalizează discursul pe o categorie, în mod inerent pot apărea ambele.

² Unde prima secvență are valoare spațială, cealaltă temporală, ambele în aceeași frază.

³ Toate exemplele din această clasă arată că timpul este văzut ca dominant, spațiul subordonîndu-i-se și împrumutînd de la acela caracterul ireversibil, o eventuală revenire în spațiu - întrucît se petrece în curgerea ireversibilă a timpului - reprezentînd o altă stare, iar nu revenirea la o stare anterioară, de unde și dobîndirea ireversibilității de către spațiu.

⁴ Am respectat întrutotul opțiunile de transcriere ale autorilor de ediții. Probabil că, în acest caz, secvența care ne interesează trebuia redată de către editori prin *d-ici*, modalitatea aceasta fiind nu doar singura potrivită, dar nici ar fi fost de nimic împiedicată.

4. Pe de altă parte, petrecându-se în spațiu și în timp, procesele intră în variate relații, care, încă o dată, depășesc domeniul de origine al mijloacelor de exprimare. Astfel, privind la spațiu și la timp ca la niște cadre de desfășurare a acțiunilor, ființa umană observă că, dincolo de domeniile spațial și temporal în care se desfășoară și de relațiile de succesiune (care devin implicite), procesele pot cunoaște relații de cauzalitate (din acest loc sau/și moment, în relație cu cutare proces, deci din această cauză), de finalitate (din acest loc sau/și moment și din această cauză, deci în acest scop), concluzive (din acest loc sau/și timp, din această cauză și în acest scop, așadar).

De aceea, după utilizarea conj. *deaci* cu valorile ‘de aici’, ‘din acest moment’ și ‘apoi’, și după ce vorbitorul începe a o utiliza în relatări de evenimente petrecute succesiv, la intervale relativ scurte, acesta ajunge să o folosească spre a evidenția existența (reală sau stabilită de către vorbitor) între aceste procese sau evenimente a unor relații cauzale și de finalitate. Începând ca formulă utilizată în narațiune, *deaci* va cunoaște un uz intens, în urma căruia dobândește valoarea concluzivă, înglobând relațiile ‘cauzalitate’ sau/și ale ‘finalitate’. Fiind intim legate de felul în care procesele realității se petrec, spațiul și timpul își vor dezvălui caracterul implicit, eliberând relațiile generate. Cazurilor care urmează nu li se poate nega nuanța spațială și, mai ales, cea temporală, dar ceea ce iese în evidență este cauza, scopul sau simpla consecință.

4.1. Uneori, temporalitatea este solicitată doar pentru a exprima consecința, dar cel mai ades, nu acest lucru este miza, ci motivul scopul pe care îl vizează acțiunea, cauza sau modalitatea, adeseori cu nuanță concluzivă: „el fugi, de-ș lășă cununa muncitoriului și se călugări; *deci* dobîndi împărăția de vec[i]” (MOXA, 88^f/8-9); „Și *de acii* au chiebat acel orași Zoar” (PO, *Gen.*, 19, 22); „Iară să va fi mîncat de gadine, adevereadze aceea, *deci* nu plătească” (PO, *Ex.*, 13, 22); „Iară ei mi-au dzîs să postesc trei luni, să mă curățasc de toată imăciunea și, *de-acii*, să mă spodobască Svîntului Botedz” (VS, 138, 2-3); „*de ce* rogu-vă voi a lua hrană” (CB, FA, 27, 34), „*deaci* vă rog voi, luați-vă hrană” (CP), „*derept aceaia*, rog pre voi să luați bucate” (NTB), „*Pentru aceea*, rog pre voi să luați de mîncat” (BB); „*de aci* Pavel ieși din mijlocul lor” (CB, FA, 17, 33)⁵. Dincolo de substratul spațio-temporal, încă perceptibil, exemplele acestea ilustrează apariția valorii consecutive cu nuanță cauzală.

4.2. În perioadele de transformare și de evoluție, sensurile, valorile și nuanțele coexistă și încă oferă modalități sincretice de expresie. Prețul acestor frumuseți caleidoscopic îmbinate este o oarecare plurivalență a sensurilor - care poate genera o nevoie presantă de contextualizare. Chiar dacă valorile implicite se estompează, noile valori nu reușesc să le înlătore pe cele pe a căror temelie se instituie și din care își trag sevele. De aceea, multe dintre exemplele următoare nu doar prezintă urme ale valorilor sedimentate, ci reflectă, în fapt, procese evolutive de natură să caracterizeze relația limbă-gîndire.

Avînd o relație între o formă și o anumită valoare (*de aci* exprimînd spațialitatea), vorbitorul observă posibilitatea de a utiliza forma spre a exprima o valoare paralelă (temporalitatea), dar spre a evidenția o nevoie identică (exprimarea punctului de plecare). Treptat, prin uz, vorbitorul află că aceeași formă are capacitatea de a reda valori derivate sau conjuncte, deoarece, prin gîndirea sa, pe valoarea spațio-temporală concresec nuanțe care trimit către cauză, scop, consecință, concluzie.

Relația dintre capacitățile și valențele formei, inferențele pe care gîndirea le extrage din dinamica proceselor realității, la care se adaugă necesitățile de exprimare ale vorbitorului (care utilizează limba ca pe un sistem economic) poate conduce la a genera - din sevele valorii etimologice - plusvaloare⁶. Pe măsură ce noile valori se dezvoltă, devine tot mai dificilă gestionarea acestora, nu atît datorită faptului că se hrănesc din același trunchi, cît datorită creșterii nevoilor de exprimare nuanțată și precisă. Faptul acesta instituie concurența între respectivele valori, care, de regulă, va duce la păstrarea doar a uneia dintre ele. Se observă că prețul exprimării concise, lipsite de echivoc, al rapidității comunicării, în care formele au valori ușor recognoscibile și clare, îl constituie abandonarea valorilor intermediare, a straturilor din care sensul ultim provine și s-a nutrit, adică abandonarea proceselor intuitiv-cognitive care au furnizat rezultatul, povara volumului diacroniei fiind înlocuită cu ușurătatea suprafeței sincroniei. În cazul conjuncției *deci*, s-a impus valoarea cea mai sintetică, aceea care le conține pe toate - concluzia -, dar înlăturarea totală a valorilor și nuanțelor precedente (cauză, scop, consecință) a

⁵ În ultimul exemplu, valoarea modală ‘astfel’, ‘în felul acesta’ cunoscînd infiltrația unei nuanțe concluzive (fără pierderea sensului primordial, cel temporal).

⁶ Acesta este și unul dintre motivele pentru care, în textele paralele apar forme de exprimare cu *iară*, *cînd*, *care* introducînd construcții gerunziale, cu valori circumstanțiale (temporale, spațiale, cauzale, consecutive, concluzive).

condus la dispariția humusului etimologic, ceea ce, practic, a lăsat forma fără rădăcini, adică în derivă. De aceea, *deci* este doar o formă fără conținut, asignată prin uz unor scopuri comunicaționale. Situația aceasta este valabilă și pentru alte elemente ale limbii, inclusiv din plan lexical.

Exemplele ce urmează permit observarea evoluției și a relațiilor dintre straturile pe care conjuncția *deci* le-a dobândit de-a lungul timpului. Din acest motiv, nuanțele consecutivă, cauzală, finală și concluzivă, participă împreună, cu ponderi variabile în funcție de nevoile comunicării, la a aduce din potență în act sau la a da diferite grade de pregnanță aceloră dintre ele de care comunicarea are nevoie într-un moment sau în altul. Fără ca vreuna din aceste valori să dețină forma care o vehicula, toate erau acomodată la conjuncția care încă își conținea valorile etimologice: „*Deaci* mărturisescu voao întru zua de astăzi că” (CB, FA, 20, 26)⁷; „*Deaci* (...) nu fuiu protivnicu cereștiei vedeare” (CB, FA, 26, 19)⁸; „*deci* și fără toată pîrîrea veniui” (CB, FA, 10, 29), „*deci* fără de toată părearea” (CP)⁹; „*Deaci* eu giudecu se nu supărămu cei ce dintru limbi întorcu-se” (CB, FA, 15, 19)¹⁰; „*deaci* prevegheai” (CB, CV, FA, 20, 31)¹¹; „*Deci* i-am vîndut de [a] mea bunăvoia și cu știrea tuturor vecinilor și de sus și de jos, să-i fie lui moșîia și feciorilor și nep[o]știlor și strenepoșilor lui, să-i fie moșîia în vecia” (DÎ 100, 5-7); „Eu pre cîț voiu iubi, mustru-i și certu-i, *deci* răvneaște și te pocăiaște” (BB, *Apocalips.*, 3, 19); „*Deci*, vîdzînd boiarinul nemutarea ei, îmvăță de o dezvăscură pînă la brîu și o bătură cu rane” (vs, 290, 29); „*Deaci* ceia ce și-s de o laturi a opta spiță iertăm să fie nuntă” (LUCACI, 177, 9-10); „*Deaci* cîndu va fi unchiul mainte luoat nepoata și va vrea nepotul de se ia muiare pre mătușea ceaea de apoi ce va fi, prentu că e învăluit lucrul, iaste apărată nunta” (LUCACI, 170, 23-25); „*Deci*, lepădînd toată răutatea și tot vicleșugul și fățarniciile și zavistiile și toate muzaviriile” (BB, *IPetru*, 2, 1); „*Deci*, neîndoite fiind aceastea, cuvîne-se voi să fiț așazați și nemică cu obrăznicie să nu faceț” (BB, FA, 19, 36); „*Deaci*, frații miei, încingeți mașili cugetelor voastre” (CB, *IP*, 1, 13)¹².

5. Cum se întîmplă adesea, și în acest caz instaurarea concurenței dintre sensuri va conduce la trecerea de la o formă deținătoare de valori la o valoare deținătoare a unei forme. Urmarea victoriei unei valori va fi înlăturarea celorlalte și extirparea singurei temelii viabile a formei - cea conferită de ascendența etimologică -, act ce va avea drept consecință directă și de neînlăturat instrumentalizarea și specializarea ei - care este și îngustare prin pierdere și eliminare, căci descompunerea realității complexe și lipsirea ei de relația cu originea o lasă neînsuflețită.

Înainte de a se petrece acest lucru, însă, în perioada vechii române literare, acomodarea evoluției la etimologie, conviețuirea relațiilor, a valorilor și a formelor a dat profunzime și farmec limbii, punînd în act capacitățile prin care aceasta rafina procurînd înțelegere și cunoaștere.

⁷ În CV și CP *deaci*, în NTB și BB „*pentru aceaea*”.

⁸ În CP apare *deci*, iar în CV *deaci*. „*Unde*, craiu Agrippu, nu fuiu neîngăduitoriu arătării cerești” (NTB), „*Pentru aceaea*, împărate Agrippu, nu m-am făcut neascultatoriu cereștii vederi” (BB).

⁹ În NTB „*Derept aceaia*, fără îndoire veniui”, în BB „*Pentru aceaea* și fără price am venit”.

¹⁰ În NTB „*derept aceaia*”, în BB „*pentru aceaea*”.

¹¹ La Coresi apare *derept aceia*. în NTB „*derept aceaea*”, în BB „*pentru aceaea*”.

¹² În NTB și BB *pentr-aceaia*.